

1982 ANAYASASI'NDA TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLERİN ANAYASAL SINIRLARI

*Oktay UYGUN**

I — KAVRAM. A — Temel Hakların Anayasal Sınırları — Temel Hakların Yasa ile Sınırlanması Ayırımı. B — Temel Hakların Anayasası Sınırları — Temel Hakların Norm Alanları Ayırımı. II — ANAYASAL SINIRLAMA HÜKÜMLERİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ. A — Genel - Özel Anayasal Sınırlar Ayırımı. B — Objektif - Sübjektif Anayasal Sınırlar Ayırımı. C — Soyut -Somut Anayasal Sınırlar Ayırımı. III — ANAYASAL SINIRLAMA HÜKÜMLERİNİN YASA İLE DÜZENLENMESİ. IV — GENEL ANAYASAL SINIRLAMA HÜKMÜ. A — 1961 Anayasası'nın 11/3. Maddesi. B — 1982 Anayasası'nın 14. Maddesi. V — ÖZEL ANAYASAL SINIRLAMA HÜKÜMLERİ. — SONUÇ.

I — KAVRAM

Temel hakların anayasal sınırları kavramı ile kastedilen, temel hakların *anayasadan kaynaklanan* sınırlarıdır. Anayasakoyucunun, bir temel hakkı anayasada sınırlı bir biçimde düzenlemesi, diğer bir deyişle, anayasada, temel hakkı sınırlayan hükümlere yer vermesi mümkündür. İşte bu durumda, bir temel hakkın anayasal sınırından sözedilecektir. Temel hakların anayasal sınırları kavramının yeterince netleşebilmesi için, bu kavramın benzer kavramlardan ayırdedilmesi gerekir.

A — TEMEL HAKLARIN ANAYASAL SINIRLARI — TEMEL HAKLARIN YASA İLE SINIRLANMASI AYIRIMI

Öncelikle, temel hakların anayasal sınırları ile, temel haklara yasakoyucu tarafından getirilecek sınırların, birbirinden farklı iki durum olduğunu vurgulamak gerekir: Bilindiği gibi, 1982 Anayasasının 13. maddesi, yasakoyucuya temel hakları sınırlama yetkisi vermektedir. Yasakoyucu, 13. maddede belirtilen «sınırlama ilkeleri»ne uyararak temel hakları sınırlayabilecektir. Yasakoyucunun bu yetkisini kullanmaması, bir temel hakkı yasa ile sınırlamaması da mümkündür.

*) İ.Ü. Hukuk Fakültesi Genel Kamu Hukuku Ana Bilim Dalı Araştırma Görevlisi.

Temel hakların yasakoyucu tarafından sınırlandırılması durumundan farklı olarak, bir temel hakkın anayasakoyucu tarafından, anayasa hükümleri ile sınırlandırılmış olması da mümkündür. Örneğin, Anayasanın 54/7. maddesinde grev hakkının anayasal sınırları düzenlenmiştir: Bu maddeye göre, «siyasi amaçlı grev», «dayanışma grevi», «genel grev» vb. durumlar, grev hakkının kapsamı dışında bırakılmış ve yasaklanmıştır. Yasakoyucu, bir yasa ile siyasi amaçlı grevi, genel grevi, dayanışma grevini ve 54/7 de sayılan diğer durumları yasaklamamış olsa bile, grev hakkı bu yönde kullanılamayacaktır. Çünkü sayılan bu durumlar bizzat Anayasakoyucu tarafından yasaklanmıştır.

Grev hakkının Anayasadan kaynaklanan sınırları yanında, bu hakkın yasakoyucu tarafından da sınırlandırılması mümkündür. Yasakoyucu, 13. maddedeki «genel sınırlama nedenleri»ne, ya da 54. maddede yer alan «özel sınırlama nedenleri»ne dayanarak grev hakkını sınırlandırabilir. Ancak, yasakoyucunun grev hakkını sınırlandıran bir yasal düzenleme yapmaması durumunda bile, grev hakkı sınırlı bir hak olacaktır. Bu sınır Anayasadan kaynaklanmaktadır.

Aynı şekilde, siyasal partilerin yurtdışında örgütlenemeyeceğini, ayrıcalık yaratan yan kuruluşlar meydana getiremeyeceğini, vakıf kuramayacağını belirten, Anayasanın 68/6. maddesi de siyasal parti hakkının anayasal sınırlarını gösteren bir hüküm niteliğindedir.

Temel hakların yasakoyucu tarafından düzenlenmesi açısından, bir temel hakkın sınırlandırılması ya da mevcut yasal sınırların kaldırılarak o temel hak için daha güvenceli bir yasal düzenlemeye gidilmesi yasakoyucunun takdirine bağlıdır. Bir başka anlatımla, yasakoyucunun temel hakları sınırlama yetkisini düzenleyen, Anayasanın 13. maddesi hükmü, yasakoyucuya takdir hakkı tanıyan bir hükümdür. Oysa temel hakların anayasal sınırlarına ilişkin hükümler, yasakoyucunun takdirini sınırlandıran hükümlerdir. Yasakoyucu, temel hakların anayasal sınırlarını gösteren hükümlere aykırı düzenleme yapamaz. Örneğin, yasal düzenleme ile genel grevin, dayanışma grevinin tanınması, ya da siyasal partilerin ayrıcalık yaratan yan kuruluşlar kurmalarına izin verilmesi mümkün değildir. Bu yöndeki bir yasal düzenleme Anayasaya aykırı kabul edilecektir.

1982 Anayasası, temel hakların yasa ile sınırlandırılmasına bir takım sınırlar koyduğu gibi (13. maddedeki sınırlama ilkeleri); yasa ile genişletilmesine de sınırlar koymuştur. Anayasal sınırlama hükümleri, temel hakların yasa ile aşılamayacak sınırlarını gösteren hükümlerdir. Temel hakların anayasal sınırları ancak anayasa değişikliği ile kaldırılabilir.

Temel hakların anayasal sınırlarını gösteren hükümler, yasakoyucunun temel hakları genişletme yönündeki yasal düzenleme yetkisini sınırladıktan başka; yasakoyucunun anayasal sınırlama hükümleri karşısında «kayıtsız» kalmasını da önlemeyi amaçlamıştır. Anayasa, temel hakların anayasal sınırlarını ihlâl eden davranışların yaptırımını belirleme ve genel, soyut kavramlarla ifade edilen anayasal sınırları somutlaştırma «görev»ini yasakoyucuya vermiştir.

B — TEMEL HAKLARIN ANAYASAL SINIRLARI — TEMEL HAKLARIN NORM ALANLARI AYRIMI¹

İkinci olarak, temel hakların anayasal sınırları kavramının; «temel hakların norm alanları» kavramından da ayırılması gerekir;

Her temel hak insan tutum ve davranışlarının yoğunlaştığı bir alanı; insan yaşamının belirli bir kesitini içerir. Bir temel hakkın yöneldiği, ilgili olduğu yaşam kesiti, o temel hakkın «norm alanı»nı oluşturur.

Örneğin, «sendika hakkı», bir kısım insanların belirli amaçlarla örgütlenmesini güvence altına alan bir temel haktır. Bu hakkın norm alanı, sendikaların kurulması ve faaliyetlerine ilişkin insan davranışları ile belirlenmiştir. Sendika hakkı, etkinliğini, geçerliliğini yalnızca bu yöndeki insan davranışları üzerinde gösterebilir. Her temel hakkın normatif koruyucu etkisi, kendi norm alanı ile sınırlıdır.

Anayasakoyucunun, bir temel hakkın norm alanı içine giren insan davranışlarının tümünü anayasal güvenceye bağlamaması mümkündür. Nitekim, 1982 Anayasasının 51. maddesi yalnızca işçilerin (ve işverenlerin) sendika hakkını anayasal güvenceye bağlamıştır. İşçiler dışında kalan çalışanların hakları, 51. maddede düzenlenen sendika hakkının «norm alanı» dışında tutulmuştur. Bunun anlamı, 51. maddenin normatif koruyucu etkisinin, çalışanlar kesiminden yalnızca işçiler üzerinde geçerli olacağıdır. İşçiler dışında kalan çalışanlar, bu konuda anayasal güvenceden yararlanamayacaklardır.

51. maddede düzenlenen sendika hakkının norm alanı, işçilerle sınırlı tutulmuş olmasına karşın, bu madde, bir anayasal sınırlama hükmü niteliğinde değildir. 51. madde ile, işçiler dışında kalan çalışanların sendika hakkının yasaklanması amaçlanmamıştır. Yasakoyucu, temel hakların anayasada belirlenen norm alanlarını, yasal düzenleme ile, anayasal sınırların bulunmadığı alanlarda genişletebilir. Anayasal güvenceye kavuşturulmamış yaşam kesitlerini, yasal güvenceye bağlayabilir. 51. madde açısından da, yasakoyucu, sendika hakkının norm

1) Kavramlar hakkında bk: Fazıl Sağlam, *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*, Ankara, 1982.

alanı dışında bırakılan memurların sendikal haklarını yasal güvenceye kavuşturabilir. Anayasada sendika hakkını memurlar için yasaklayan; bu hakkın işçiler dışında kalan çalışan kesim için genişletilmesini yasaklayan bir hüküm olsaydı, yasakoyucunun sendika hakkını bu yönde genişletmesi mümkün olmayacaktı. Çünkü temel hakların anayasal sınırlarına ilişkin hükümler, yasakoyucunun, temel hakların norm alanlarını yasa ile genişletme, güvenceye bağlama yetkisinin sınırlarını çizer.

Temel hakların norm alanları, anayasalarda çoğu kez, «düşünce», «dernek», «bilim» gibi tek bir sözcükle ifade edilir. Bu şekildeki bir düzenleme, temel hakları en geniş biçimiyle güvenceye kavuşturur. Bazı temel hakların norm alanları ise, tek bir sözcük yerine, daha ayrıntılı deyimlerle belirlenir. Yukarıda değinilen sendika hakkı, buna örnek olarak verilebilir: Anayasanın 52. maddesine göre; «İşçiler ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma hakkına sahiptirler.»

Burada, «işçiler ve işverenler», «üyelerinin çalışma ilişkileri», «ekonomik, sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için» deyimleri, sendika hakkının norm alanını, «hakkın yararlanıcıları» ve «kullanım biçimleri» açısından belirlemektedir. Bu belirlenmiş alan dışında kalan davranışlar anayasal güvenceden yoksun kalacaktır. Ancak anayasal güvenceden yoksun kalan bu alanların yasal güvenceye kavuşturulmasına «anayasal bir engel» yoktur.

Temel hakların norm alanları statik bir yapıda değildir. Önceden bir temel hakkın norm alanı içinde görülmeyen bazı insan davranışlarının, giderek o temel hakkın norm alanı içinde değerlendirilmesi ve anayasal güvenceden yararlanması mümkündür. Toplumsal yaşamın gelişimine koşut olarak, bir temel hakkın kullanım biçimlerinin ve haktan yararlanan kimselerin genişlemesi, o temel hakkın norm alanının anayasada nasıl ifade edildiğine bağlıdır. «Düşünce», «dernek», «bilim» gibi, temel hakların norm alanlarının tek bir sözcükle belirtilmiş ve en geniş ölçüde anayasal güvenceye kavuşturulmuş olduğu durumlarda, yeni ilişkilerin, yeni davranışların sözkonusu temel hakların norm alanları içinde değerlendirilmesi mümkün olabilecektir. Buna karşın anayasa, bir temel hakkın norm alanını ayrıntılı ifadelerle belirlediği ve yalnızca belirli kullanım biçimlerini güvenceye bağladığı durumlarda, yeni davranış biçimlerinin hakkın norm alanı içinde değerlendirilmesi zorlaşacak belki de olanaksız olacaktır. Kuşkusuz, insan davranışlarının yoğunlaştığı bu yeni alanın yasal bir düzenlemeye konu olması, ya da

bir anayasa sorunu olarak değerlendirilip anayasada değişiklik yapılması veya yeni bir temel hak olarak anayasal güvenceye bağlanması mümkündür.

Bir temel hakkın anayasada belirlenen norm alanı, sözkonusu temel hak ile ilgili insan davranışlarından hangilerinin anayasal güvenceye kavuşturulduğunu gösterir. Anayasal güvenceden yararlanamayan insan davranışlarının yasa ile yasaklanması ya da güvenceye kavuşturulması, yasakoyucunun takdir yetkisine girer. Bir temel hakkın anayasal sınırı ise, o temel hak ile ilgili insan davranışlarının hangilerinin yasaklandığını, hangi davranışların hukuken korunamayacağını gösterir. Anayasal sınırların bulunduğu alanlarda, temel hakların kullanılması sözkonusu olamaz. Anayasal sınırlar temel hakların norm alanlarını daraltır ve yasakoyucunun temel hakları yasa ile genişletme yetkisinin sınırlarını çizer.

Temel hakların norm alanları, anayasal sınırları ve yasal sınırları kavramları karşılaştırıldığında, «norm alanı» kavramının olumlu bir anlamı olduğu, diğer iki kavramın ise olumsuzluk içerdiği görülür. Norm alanı kavramı, temel hakkın normatif koruyucu etkisinin geçerli olduğu alanı gösterirken; diğer iki kavram, bu alanın dışında bırakılan ve yasaklanan durumları ifade etmektedir. Bu yasaklar birinci durumda anayasadan, ikinci durumda yasadaki kaynaklanmaktadır.

Birkaç cümle ile özetlemek gerekirse; Anayasanın temel hakların norm alanlarını gösteren hükümleri, temel hakların normatif koruyucu etkisinin geçerli olduğu alanları gösteren hükümlerdir. Anayasanın temel hakların anayasal sınırlarını gösteren hükümleri, temel hakların norm alanlarını «hakkın yararlanıcıları» ya da «hakkın kullanım biçimleri» açısından sınırlayan hükümlerdir. Anayasanın temel hakların yasakoyucu tarafından sınırlandırılması konusuna ilişkin hükümleri ise, anayasal sınırlar içinde kullanılabilen temel haklara, yasa ile getirilebilecek diğer sınırları anayasal ilkelere bağlayan hükümlerdir. Bu yazının konusu, Anayasanın temel hakların anayasal sınırlarını gösteren hükümleri ile sınırlıdır.

II — ANAYASAL SINIRLAMA HÜKÜMLERİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

1982 Anayasasında, temel hakların anayasal sınırlarını belirleyen hükümlerin birbirlerinden farklı nitelikte oldukları görülmektedir. Bu farklılıkları ortaya koymak açısından, anayasal sınırlama hükümleri üçlü bir ayrıma tâbi tutulabilir:

A — GENEL - ÖZEL ANAYASAL SINIRLAR AYRIMI

Temel hakların anayasal sınırlarını gösteren hükümlerden biri; bütün hak ve özgürlükler için geçerli olan ve «temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması» kenar başlığını taşıyan, Anayasanın 14. maddesi hükmüdür. Bu hüküm, bütün temel hakların belli amaçlarla kullanılmasını yasaklamaktadır. Ayrıca Anayasanın «başlangıç» kısmında kullanılan ve Anayasa hükümlerinin belirli bir doğrultuda yorumlanmasını buyuran ifadeler de, temel hakların bütünü için geçerli olan hükümlerdir.

Anayasanın başlangıç kısmında kullanılan ifadeler ve Anayasanın 14. maddesi hükmünden başka, Anayasada, pek çok sınırlama hükmü daha yer almıştır. Bu tür anayasal sınırlar, temel hakların kendi özel maddelerinde gösterilmişlerdir. Sözkonusu anayasal sınırlama hükümleri, temel haktan yararlanacak kişileri kısıtlamak, bazı davranış biçimlerini, belirli insan ilişkilerini yasaklamak biçiminde; hakların sujeleri ya da kullanım biçimlerine ilişkin sınırlar içermektedir. Bu tür anayasal sınırlamalar, yalnızca, ilgili oldukları temel hak açısından hüküm ifade ederler.

B — OBJEKTİF - SUBJEKTİF ANAYASAL SINIRLAR AYRIMI

Temel hakların norm alanlarının, anayasalarda çoğu kez, düşünce, dernek, bilim gibi tek bir sözcükle ifade edildiğine yukarda değinilmişti. Böyle bir durumda, anayasanın bir hakkın norm alanını en geniş ölçüde anayasal güvenceye kavuşturduğundan, norm alanına bir sınırlama getirmediğinden sözedilir. Ancak bu, sözkonusu temel hakkın «uçsuz - bucaksız» anlamında sınırsız olduğu demek değildir. Çünkü her temel hak, «normatif yapısı» gereği belirli bir alanda etkili olur. Her temel hakkın koruyucu etkisi, belirli bir «yaşam kesiti» ile sınırlıdır. Bu, eşyanın tabiatından gelen, objektif bir sınırlılıktır¹.

Temel hakların objektif sınırlarının, temel hakların anayasal sınırları ile bir ilgisi yoktur. Çünkü anayasal sınırlama hükümleri, temel hakların norm alanlarını daraltan hükümlerdir. Oysa objektif sınırların, temel hakların norm alanını daraltıcı, sınırlayıcı özellikleri yoktur. Bir temel hakkın objektif sınırı, o temel hakkın norm alanına hiçbir biçimde girmeyen insan tutum ve davranışlarını gösterir.

Bilim ve sanat özgürlüğü örnek olarak alındığında; bu temel hakkın norm alanının, insan yaşamının bilimsel ve sanatsal faaliyetlere

1) Bk: Fazıl Sağlam, *Temel Hakların Sınırlanması ve Özü*. Ankara, 1982, s. 130.

ilişkin yaşam kesitiyle sınırlı olduğu görülür. Bir ressamın resim yapması, ya da bir heykeltıraşın heykel yapması, bu temel hakkın norm alanı içine giren ve temel hakkın normatif koruyucu etkisinden yararlanan insan davranışlarıdır. Buna karşın, «yontacağı eser içi ntahta çalan bir heykeltıraş»²in davranışı, bilim ve sanat özgürlüğü ile ilgili gözükmemesine rağmen, bilim ve sanat özgürlüğünün norm alanı dışında kalır. Çünkü bu davranış biçimi, bilim ve sanat özgürlüğünün «özgül kullanım biçimi» değildir.

Aynı şekilde, silah kullanılarak ve çevreye saldırıda bulunarak gerçekleştirilen bir yürüyüşün, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının norm alanı içinde değerlendirilmesi ve anayasal güvenceden yararlanması mümkün değildir. Adaleti, barışı, düzeni ve güvenliği amaçlayan hukuk kurallarının, bu ilkelere aykırı düşen bir davranışı koruması düşünülemez. Bu yüzden, anayasalarda pozitif düzenlemeye konu olmasalar bile, her temel hakkın bazı «objektif sınırlar»ı içerdiği varsayılır.

1982 Anayasasında, bazı temel hakların objektif sınırlarının pozitifleştirildiği görülmektedir. Bu yöndeki hükümler, temel hakların norm alanlarını hiçbir şekilde sınırlamazlar. Objektif sınırların Anayasa metninde yer almış olması hukuk düzenine bir katkı sağlamaz. Objektif sınırlara, Anayasanın 34/1 ve 36/1 maddeleri örnek olarak verilebilir. 34/1 hükmü, toplantı ve gösteri yürüyüşünün «silâhsız ve saldırısız» olacağını belirtmekte; 36/1 hükmü ise, hak arama özgürlüğünü «meşru vasıta ve yollardan faydalanmak» kaydına tâbi tutmaktadır. Bir hukuk normunun, silâhlı, saldırılı bir toplantı ve gösteri yürüyüşünü ya da gayrimeşru yollardan hak aranmasını güvenceye bağlaması sözkonusu olamazdı. Bu nedenle, her iki davranış biçimi de ilgili temel hakların norm alanlarının dışında kalmaktadır. Her iki davranış biçimi de, sözkonusu temel hakların «özgül kullanım biçimleri» değildir.

Subjektif sınırlar, anayasakoyucunun iradesinden kaynaklanan, temel haklara dışarıdan getirilen sınırlardır. Bu çeşit anayasal sınırlar, objektif sınırların tersine, pozitif düzenlemeye konu oldukları ölçüde hüküm ifade ederler. Anayasanın, toplantı ve gösteri yürüyüşü ile ilgili diğer bir hükmü, subjektif sınırlara örnek gösterilebilir: 34. maddenin son fıkrasında, «Dernekler, vakıflar, sendikalar ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları kendi konu ve amaçları dışında toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleyemezler» hükmü yer almıştır. Bu hüküm, toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkının norm alanını daraltan ve bu hakkın belirli kullanım biçimlerini yasaklayan anayasal sınırlama hükmü niteliğindedir.

2) Örnek Müller'e aittir. Aktaran: Sağlam, *a.g.e.*, s. 50 - 51.

C — SOYUT - SOMUT ANAYASAL SINIRLAR AYRIMI

Temel hakların anayasal sınırlarını gösteren hükümlerden bazıları, «yasada hüküm yokken bile *kendiliklerinden ve doğrudan* uygulanabilirler»³. Örnek: (Milletlerarası andlaşma hükümleri saklı kalmak koşuluyla) «Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilemez» hükmünü içeren, 42. maddenin son fıkrası, uygulanabilirlik açısından yeterince somuttur. Siyasal partilere üye olamayacak kişileri belirleyen, 68. maddenin son fıkrası da aynı niteliktedir.

Somut, açık kavramlarla ifade edilen anayasal sınırlama hükümlerinin doğrudan uygulanabilme niteliğine sahip olmalarına karşın, soyut kavramlarla ifade edilen anayasal sınırlama hükümlerinde bu nitelik oldukça zayıftır. Soyut anayasal sınırlama hükümleri, uygulanabilmeleri için, somutlaştırılmaya ihtiyaç gösteren hükümlerdir.

Temel hakların anayasal sınırlarının soyut hükümlerle belirtildiği maddelere örnek olarak, 42. maddenin 3. fıkrasında yer alan, «Eğitim ve öğretim... devletin gözetim ve denetimi altında yapılır,» hükmü gösterilebilir. «Devletin gözetim ve denetimi», eğitim ve öğretim hakkı açısından anayasal bir sınır oluşturur. Ancak, gözetim ve denetimin kapsamı, nasıl uygulanacağı, yasal düzenleme ile somutlaştırılacaktır.

Yine, sendikalara siyaset yasağı getiren, Anayasanın 52/1 hükmü de soyut ifadesi nedeniyle doğrudan uygulanamayacak nitelikte gözükmektedir.

Soyut anayasal sınırlama hükümlerinin somutlaştırılmasında, yasa organı kadar yargı organlarının da payı olacaktır. Çünkü bu tür hükümler, çoğu kez yargı organlarına da hitap etmektedirler. Böyle bir durumda, soyut anayasal sınırlama hükümlerinin yargı organları aracılığıyla uygulanabilir niteliğe kavuşturulmaları ve uygulanması sözkonusu olacaktır. Örneğin, Anayasa Mahkemesi, siyasal partilerin kapatılması davalarında, soyut bir anayasal sınırlama hükmü olan 14. maddeyi yorumlayarak karar verecektir (AY m. 69/1).

III — ANAYASAL SINIRLAMA HÜKÜMLERİNİN YASA İLE DÜZENLENMESİ

Temel hakların anayasal sınırlarını gösteren hükümler, temel hakların kullanılmasına ilişkin yasaklar getirmektedir. Temel hakların kullanılmasının yasaklandığı durumlarda, yasaklara aykırı davranışların yaptırımının gösterilmesi, bu yöndeki hükümlerin etkinliklerinin sağlanması açısından zorunludur. Örneğin, bir anayasal sınırlama hükmü

3) Bk: Bülent Tanör, *İki Anayasa, 1961 - 1982*. İstanbul, 1986, s. 194.

olan 14. maddenin birinci fıkrasında, temel hakların belirli amaçlarla kullanılmalari yasaklanmış; ikinci fıkrasında da, «Bu yasaklara aykırı hareket eden veya başkalarını bu yolda teşvik veya tahrik edenler hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir,» denilerek, yasakoyucuya görev verilmiştir. Yasakoyucu, anayasal sınırlama hükümlerinin bulunduğu alanlarda, temel hakların kullanılmasını önlemek için gerekli yasal düzenlemeyi yapacaktır.

Temel hakların anayasal sınırlarını gösteren hükümler, genel ve soyut kavramlarla ifade edilmişse, yasakoyucu, yalnızca bunlara aykırı davranışların yaptırımını göstermekle kalmayacak, ayrıca, bu hükümleri somutlaştırarak uygulanabilir duruma getirecektir. Bu nedenle, anayasal sınırlama hükümlerinin uygulanabilmesi çoğu kez, bu yönde yasal bir düzenlemenin bulunmasına bağlıdır. Yine belirtmek gerekir ki, anayasal sınırlama hükümleri yargı organlarına da hitap etmektedirler. Bu hükümlerin uygulanmasında yargı organlarınca verilen kararların da rolü olacaktır. Anayasanın 54/2. maddesi bu duruma örnek olarak verilebilir. Maddeye göre: «Grev hakkı ve lokavt iyiniyet kurallarına aykırı tarzda, toplum zararına ve milli serveti tahrip edecek şekilde kullanılamaz.»

Hangi tür davranışların iyiniyet kurallarına aykırı, toplum zararına yönelik ve milli serveti tahrip edici nitelikte olduğu maddede belirtilmemiştir. Yasakoyucunun, bu maddede kullanılan soyut ve genel kavramları somutlaştırması, yasaklanan davranışları açık bir şekilde göstermesi gerekmektedir. Maddenin mevcut durumuyla uygulanması pek çok güçlükler çıkarabilir. Çünkü, maddede neyin yasaklandığı açık değildir: Bir anlamda bütün grev ve lokavtların toplum zararına ve milli serveti tahrip edici nitelikte oldukları söylenebilir. Hangi davranışların iyiniyet kurallarına aykırı olduğu ise daha çok somut olayın özelliklerine bakılarak anlaşılabilir. Bu, pratikte yargı organlarınca çözüme bağlanabilecek bir konudur.

Sendikalara siyaset yasağı getiren hüküm de aynı niteliktedir. Sendikaların hangi tür faaliyetlerinin siyasi faaliyet sayılacağı, Anayasanın siyaset yasağını getiren 51/1. maddesinde belirtilmiş değildir. Anayasanın bu hükmü, Sendikalar Kanununda, «sendika ve konfederasyonların üyelerinin münhasıran ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerinin korunması ve geliştirilmesi amacıyla yapacakları mesleki faaliyetler siyasi faaliyet sayılmaz,» şeklinde düzenlenmiştir. Ancak bu hükümün de yeterince açık olduğu söylenemez. Hangi faaliyetlerin «münhasıran sendika üyelerinin ekonomik ve sosyal hak ve menfaatleri» ile ilgili olduğu, yine yargı organlarınca saptanacaktır.

Görüldüğü gibi, anayasal sınırlama hükümlerinin, yasakoyucuya olduğu kadar, yargı organlarına da hitap eden yönleri bulunmaktadır. Konunun yasakoyucu ile ilgili yönü üzerinde daha ayrıntılı olarak durmak gerekir:

Yasakoyucu, Anayasanın kendisine verdiği, anayasal sınırlama hükümlerini somutlaştırma ve yaptırımlarını gösterme görevini yerine getirirken, kuşkusuz, Anayasanın 13. maddesinde belirtilen sınırlama ilkeleri ile bağlı olacaktır. Çünkü Anayasa, temel hakların sınırlanmasını belirli ilkelere bağlamış, gelişi güzel bir sınırlamaya izin vermemiştir. Ancak yasakoyucunun, anayasal sınırlama hükümlerine dayanarak yapacağı yasal düzenlemelerin, yasakoyucunun bu alanlar dışında kalan durumlar için temel hakları sınırlayan yasal düzenlemelerinden farklı özellikler taşıdığını belirtmek gerekir. Anayasal sınırlama hükümlerine dayanılarak yapılan yasal düzenlemeler, anayasal sınırlama hükümlerinin niteliğinden kaynaklanan bazı özellikler gösterir:

İlk olarak, anayasal sınırlama hükümlerinin somutlaştırılması, uygulanabilir nitelik kazandırılması amacıyla temel haklara sınırlama getiren yasal düzenlemelerin, *yasakoyucu için bir zorunluluk* olduğu belirtilmelidir. Yasakoyucu bu amaçla temel hakları sınırladığında, Anayasanın kendisine verdiği bir direktifi yerine getirmiş olacaktır. Oysa yasakoyucunun, anayasal sınırlama hükümlerinin dışında kalan alanlarda temel hakları sınırlaması bir zorunluluk değildir. Yasakoyucu, bu alanlarda temel hakları sınırlayabileceği gibi, sınırlamayabilir de.

İkinci olarak, sınırlama ilkeleri açısından bazı özellikler sözkonusudur. Bilindiği gibi Anayasa, temel hakların ölçsüz, sınırsız bir şekilde sınırlanmasını kabul etmemiş; sınırlamaların belirli ilkelere uygun olarak yapılacağı esasını benimsemiştir. Anayasanın 13. maddesinde gösterilen bu ilkeler; «Anayasada yer alan bir sınırlama nedenine dayanmak», «(ilke olarak) sınırlamanın yasa ile yapılması», «sınırlamanın Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olması», «sınırlamanın demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olmaması» ve «sınırlamanın öngörüldüğü amaç dışında kullanılmaması»dır.

Anayasal sınırlama hükümlerinin yasal sınırlamaya konu olmaları durumunda hangi «sınırlama nedeni»ne dayanılacaktır? Bu tür yasal düzenlemelerde, sınırlama nedeninin gösterdiği özelliği kavrayabilmek için, anayasal sınırlama hükümlerinin bulunduğu durumlarda, temel hakların Anayasanın kendisi tarafından sınırlanmış olduğunu gözönünde tutmak gerekir. Böyle bir durumda, yasal düzenleme yapılmasının nedeni —Anayasanın bir direktifi olarak— anayasal sınırlama hükümlerine aykırı davranışların yaptırımını gösterilmesi ve soyut kavram-

larla ifade edilen sınırlama hükümlerinin somutlaştırılmasıdır. Bu amaçla temel hakları sınırlayan bir yasanın, nedeni ve kaynağı anayasal sınırlama hükümleridir. Diğer bir deyişle, temel hakların anayasal sınırlarını gösteren hükümler, yasakoyucu açısından bir «sınırlama nedeni» oluşturacaktır.

Bu nedenle, genel ve soyut bir anayasal sınırlama hükmü olan 14. maddenin uygulanmasını Anayasanın 13. maddesinde belirtilen «...Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin... korunması» amacına bağlayan Soysal'a katılmak mümkün değildir⁴.

14. madde olsun, temel hakların anayasal sınırlarını gösteren diğer maddeler olsun, 13. maddede belirtilen «...korunma» amacından bağımsız olarak temel hakları sınırlar. Diğer bir deyişle, 13. maddede belirtilen, Cumhuriyet, milli güvenlik, kamu düzeni... tehlikede olmasa bile, anayasal sınırlama hükümlerinin bulunduğu alanlarda temel haklar kullanılmayacak ve aykırı davranışlar cezalandırılacaktır.

14. madde ile yasaklanan kullanım amaçlarının yaptırıma bağlanabilmesini, 13. maddedeki kavramlarla belirtilen durumların tehlikede olması koşuluna bağlayan Soysal'ın yorumu, kuşkusuz temel haklar açısından daha güvenceli bir yorumdur. Ancak 1982 Anayasasının temel haklar ve özgürlükler rejiminin, bu tür bir yoruma elverişli olduğu söylenemez.

13. maddede belirtilen sınırlama ilkelerinin bir diğeri, sınırlamanın demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamayacağıdır. Bu ilkenin anayasal sınırlama hükümleri karşısındaki konumu nedir? Bu soruyu yanıtlayabilmek için, öncelikle demokratik toplum düzeni kavramı ile neyin kastedildiğinin saptanması gerekir.

Demokratik toplum düzeni kavramı ile, çağdaş özgürlükçü demokrasilerin evrensel niteliği mi, yoksa çerçevesi 1982 Anayasası ile çizilen demokratik toplum düzeni mi kastedilmiştir? Özbudun, bu kavram ile, çağdaş özgürlükçü demokrasilerin genel ve evrensel niteliklerinin kastedildiğini ileri sürmektedir⁵. Yazar bu görüşünü 13. maddenin gerekçesi ile desteklemektedir. 13. maddenin gerekçesinde, demokratik toplum düzeni kavramı ile «genellikle kabul gören demokratik rejim anlayışı»nın kastedildiği açıklanmaktadır.

Danışma Meclisi Genel Kurulunda bu konu tartışılırken, Anayasa

4) Bk: Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul, 1986, s. 218.

5) Bk: Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara, 1986, s. 89.

Komisyonu Başkanvekili Feyyaz Gölcüklü, bu kavram ile Anayasanın öngördüğü demokrasi anlayışının kastedildiğini açıklamıştır⁶.

Anayasa Mahkemesi de bir kararında, «Burada sözü edilen demokratik toplum düzeniyle hiç kuşkusuz Anayasa'mızda gösterilen hürriyetçi demokrasi ve bunun icaplarıyla belirlenen hukuk düzeninin kastedildiğinde duraksamaya yer yoktur,»⁷ yorumunu yapmıştır.

Temel hakların Anayasadan kaynaklanan sınırları gözönüne alındığında, demokratik toplum düzeni kavramına, çerçevesi 1982 Anayasası tarafından çizilen demokrasi anlayışının dışında bir anlam kazandırılmasının mümkün olamayacağı ortaya çıkar. Çünkü, temel haklara getirilen anayasal sınırların birçoğu, çağdaş özgürlükçü demokrasi-nin genellikle kabul gören ilkeleriyle çelişmektedir. Anayasadan kaynaklanan sınırlar, temel hakların, çağdaş özgürlükçü demokratik rejimlerce benimsenen standartlarda kullanılmasını engellemektedir. Böyle olunca, yasakoyucunun temel hakları sınırlayan yasal düzenlemelerinin «çağdaş özgürlükçü demokrasi» anlamında demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamayacağını söylemek bir çelişki yaratacaktır.

Kaldı ki, Anayasanın başlangıç kısmında da (p 5) «hiçbir kişi ve kuruluşun, bu Anayasada gösterilen hürriyetçi demokrasi ve bunun icaplarıyla belirlenmiş hukuk düzeni dışına çıkamayacağı» (abç) ilkesi yer almıştır. Anayasa Mahkemesinin —yukarıda belirtilen kararında— demokratik toplum düzeni kavramını açıklarken, başlangıcın 5. paragrafındaki deyimlerden yararlandığı görülmektedir.

Temel hakların anayasadan kaynaklanan sınırları ve başlangıcın 5. paragrafında kullanılan ifade karşısında, 13. maddede belirtilen demokratik toplum düzeni kavramı ile çağdaş özgürlükçü demokrasi anlayışının amaçlandığını savunmak mümkün gözükmemektedir. Bu şekilde demokratik toplum düzeni kavramı, temel hakları sınırlama konusunda yasakoyucuya —diğer yoruma oranla— daha geniş bir serbesti tanımaktadır.

Dembokratik toplum düzeni kavramı ile neyin kastedildiğini sap-

6) Danışma Meclisi Genel Kurulunda, «bu Anayasada öngörülen demokratik toplum düzeni» teriminin önerilmesi üzerine Gölcüklü şu açıklamayı yapmıştır: «Bu Anayasada 'öngörülen'e gerek yoktur. Çünkü Türk ülkesinde kurulan demokrasi bu Anayasadaki demokrasidir, bu Anayasanın hükümlerine tâbi demokrasidir... Onun için demokratik toplum dedik. Zaten bundan anlaşılacak da Anayasamızın demokratik toplumdur. Standardı da bellidir.» Bk: Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, C. 8, s. 149.

7) Bk: E. 1985/21, K. 1986/23, RG. 14.3.1987, 19400.

tadıktan sonra, belirtmek gerekir ki, bu kavram, temel hakların Anayasadan kaynaklanan sınırları karşısında pek bir anlam ifade etmeyecektir. Örneğin, somut bir anayasal sınırlama hükmü olan, öğrencilerin, öğretim üyelerinin, memurların vb. diğer insan gruplarının siyasal partilere üye olamayacağını belirten 68/7 hükmünü *aynen tekrar eden* bir yasa maddesinin, demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı bir sınırlama getirdiği ileri sürülemez. Çünkü buradaki sınırlama, Anayasanın kendisinden kaynaklanmaktadır. Demokratik toplum düzeni kavramı ise, ancak yasakoyucunun getireceği sınırlamalar açısından geçerli olabilecektir.

Temel hakların anayasal sınırlarının soyut, genel kavramlarla belirtildiği durumlarda konunun daha farklı düşünülmesi gerekir. Gerçi böyle bir durumda da temel hakkın sınırı Anayasadan kaynaklanmaktadır. Ancak, özellikle 14. madde gibi olukça muğlak kavramlarla ifade edilen anayasal sınırlama hükümlerinin, neyi yasaklayıp neyi yasaklamadığı açık ve net değildir. Bu tür anayasal sınırlama hükümlerinin içeriği, yasakoyucunun yasal düzenlemeleri ile netlik kazanacak, somutlaşacaktır. Yasakoyucunun bu yöndeki yasal düzenlemeleri, Anayasadaki bir hükmün aynen tekrarı niteliğinde olmayacaktır. Yasakoyucu anayasal sınırlama hükümlerinin içeriğini belirleyecek, hangi davranışların yasak kapsamı içinde değerlendirileceğini saptayacaktır.

Doğrudan ve kendiliğinden uygulanabilir nitelikteki anayasal sınırlama hükümlerini aynen tekrar eden bir yasa, *açıklayıcı* nitelikte iken, soyut anayasal sınırlama hükümlerine içerik kazandıran, onları somutlaştıran yasalar, *kurucu nitelikte* işlemler olacaktır. Yasakoyucunun, soyut anayasal sınırlama hükümlerinin içeriğini belirlerken, anayasal sınırlama hükmünün amacını aşmaması, temel haklara Anayasanın öngördüğü demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı sınırlamalar getirmemesi gerekir. Bu ölçüler dışına taşan yasal düzenlemeler Anayasaya aykırı olacaktır.

«Anayasanın sözüne ve ruhuna uygunluk» koşulu, 13. maddede yer alan diğer bir sınırlama ilkesidir. Anayasal sınırlama hükümleri doğrultusunda temel hakları sınırlayan yasal düzenlemelerde, Anayasanın bütünlüğünün gözönüne alınması, temel haklara ilişkin güvence hükümleri ve hukuk devleti gibi anayasal ilke ve kurullarla uyumlu bir düzenlemeye gidilmesi, Anayasada yer alan bütün hükümlere optimal bir geçerlik sağlayacak yolun seçilmesi zorunludur. Yine 13. madde uyarınca, sözkonusu yasal düzenlemeler ile temel haklara getirilen sınırlamalar, öngörülükleri amaç dışında kullanılamayacaktır.

Anayasal sınırlama hükümlerinin yasa ile düzenlenmesi durumun-

da çıkabilecek sorunları daha yakından görebilmek amacıyla, Anayasanın siyasi parti hakkına ilişkin somut ve soyut anayasal sınırlama hükümlerinin Siyasi Partiler Kanununa ne şekilde yansıdığı incelenebilir.

Siyasi Partiler Kanunu (SPK)nun, «siyasi partiler, kadın kolu, gençlik kolu ve benzeri şekilde ayrıcalık yaratan yan kuruluşlar meydana getiremezler, dernek ve vakıf kuramazlar,» şeklindeki 91. maddesi, Anayasanın 68/6. maddesinde yer alan somut bir anayasal sınırlama hükmünün tekrarı niteliğindedir. Yasakoyucunun, kendiliğinden ve doğrudan uygulanabilir nitelik taşıyan, Anayasanın bu hükmünü SPK da tekrar etmiş olması, Anayasaya uygunluk açısından bir sorun çıkarmaz. Ancak yasakoyucu, bu hükme aykırı davranışları «parti kapatma nedeni» olarak yaptırıma bağlamıştır (SPK m. 101). Bu ise, parti kapatma nedenlerini sınırlı olarak belirten Anayasaya aykırıdır. Şöyle ki:

1982 Anayasası, 68/4, 68/5, 69/1 (bu madde 14. maddeye atıf yapmaktadır) ve 69/8. maddelerinde, parti kapatma nedenlerini sınırlı olarak saymıştır. Bu maddelerde belirtilen nedenleri üç başlık altında toplamak mümkündür⁸.

- İnsan haklarına ve millet egemenliğine dayanan demokrasiye aykırılık (68/4, 69/1 yoluyla 14. maddeler)
- Ülkenin bağımsızlığına, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğüne aykırılık (68/4, 69/1 yoluyla 14 ve 69/8)
- Lâiklik ilkesine aykırılık (68/4, 69/1 yoluyla 14)

Kapatma nedenlerinin Anayasada gösterilmiş olması, yasakoyucunun, yasa ile yeni kapatma nedenleri getirmesini önler ve siyasal partilere bu konuda anayasal güvence sağlar. Yasakoyucunun, temel hakların sınırlanmasına ilişkin ilkelere uygun olarak, siyasal parti hakkını sınırlayabileceği düşünülebilirse de, bu yolla Anayasanın öngörmediği bir parti kapatma nedeni yaratılamaz. Yasakoyucu, Anayasanın sınırlı olarak saydığı parti kapatma nedenlerini hiçbir şekilde arttırmaz. Oysa SPK 91 ile Anayasada yer almayan yeni bir parti kapatma nedeni yaratılmıştır.

SPK 91 örneğinden de anlaşılacağı gibi, somut bir anayasal sınırlama hükmünün yasada tekrar edilmesi durumunda da Anayasaya aykırılık sorunu çıkabilmektedir. Gerçi bu durumda, temel hakka getirilen sınırlama açısından, yasakoyucunun işlemi «kurucu» nitelik taşımamaktadır: Yasakoyucu, Anayasanın siyasal parti hakkını sınırla-

8) Bk: Doğu Perinçek, *Anayasa ve Partiler Rejimi*. İstanbul 1985, s. 209 vd. özellikle s. 212.

yan bir hükmünü yasada göstermekle, «açıklayıcı» bir işlem yapmış olmaktadır. Bu bakımdan, somut bir anayasal sınırlama hükmünü tekrar eden⁹ SPK 91 hükmünün Anayasaya aykırı bir yönünün bulunmaması gerekirdi. Ancak, anayasal sınırlama maddelerine dayanan yasal düzenlemelerin «öngördükleri yaptırım» açısından da Anayasa ile uyumlu olmaları gerekir. Diğer bir deyişle, öngörülen yaptırımın, Anayasal ilkelere, Anayasanın temel haklar için getirdiği güvence hükümlerine, daha genel bir ifadeyle, Anayasanın «sözüne ve ruhuna» (m. 13) aykırı olmaması gerekir. SPK'nın 91. maddesi, öngördüğü yaptırım açısından, Anayasanın siyasal partilerin kapatılmasına ilişkin getirdiği güvence hükümlerine aykırıdır¹⁰.

Soyut anayasal sınırlama hükümlerinin yasa ile düzenlenmesi açısından da, SPK'nın 81/a ve 89. maddeleri ilgi çekicidir: SPK'nın 81/a maddesi, Anayasanın 68/4 ve (69/1 in yollamasıyla) 14. maddesi doğrultusunda, ülkenin bağımsızlığına, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne aykırılık ile ilgili bir düzenleme getirmektedir. SPK'nın 81/a hükmü şöyledir:

«Siyasi partiler, Türkiye Cumhuriyeti ülkesi üzerinde millî veya dinî kültür veya mezhep veya ırk veya dil farklılığına dayanan azınlıklar bulunduğunu ileri süremezler.»

Siyasal partilerin, dinî millî... azınlıklar yaratma amacı gütmelerinin Anayasa tarafından yasaklanmış olduğu ve bu yöndeki amaçların, Anayasanın 68/4 ve 14. maddeleri uyarınca parti kapatma nedeni sayılacağı kuşkusuzdur. Ancak SPK 81/a da, *bu yönde bir amacın varlığı* aranmamıştır. Söz konusu hüküm, siyasal partilerin, hiçbir şekilde ülkenin bağımsızlığını ve bölünmezliğini amaçlamayan (belki, ülkenin bağımsızlığını ve bütünlüğünü güçlendirmek için politikalar öneren) bu yöndeki açıklamalarını parti kapatma nedeni olarak kabul etmiştir.

SPK'nın 89. maddesi de benzer nitelikte bir maddedir. 89. maddede «siyasi partiler... Diyanet İşleri Başkanlığının, genel idare içinde yer almasına ilişkin Anayasanın 136. maddesi hükmüne aykırı amaç

9) Yasakoyucu, SPK'nın 91. maddesinde Anayasanın 68/6 hükmünü yinelerken, Anayasada bulunmayan «dernek» sözcüğünü de maddeye eklemiştir. Bu bakımdan, yapılan işlem «aynen tekrar» niteliğinde değildir. Burada, SPK 91 in bu yeni ekleme dışında yaratacağı sorunlar üzerinde durulmuştur.

10) Anayasanın geçici 15 ve Anayasa Mahkemesini nKuruluşu ve Yargılama Usulleri Hakkında Kanununun 25. maddesi uyarınca MGK yönetimi dönemi içinde çıkartılan kanunların Anayasaya aykırılığı ileri sürülemezdir. SPK bu dönemin ürünüdür.

güdemezler,» denilerek, hiçbir şekilde lâikliğe aykırı amaç gütmeyen bir siyasal partinin, Diyanet İşleri Başkanlığı hakkında farklı bir düzenleme önermesi önlenmiş olmaktadır¹¹.

SPK'nın 81/a ve 89. maddeleri ile, siyasal partilere ülkenin bütünlüğü ve lâiklik ilkeleri doğrultusunda yasaklar getiren, Anayasanın 14, 68/4 ve 69/8. maddeleri arasında ancak «uzak» bir ilgi kurulabilir. SPK'nın sözkonusu bu iki maddesini, ilgili soyut anayasal sınırlama hükümlerinin somutlaştırılması niteliğinde görmek güçtür. «Lâiklik ilkesine aykırı bir amacı olmayan bir partinin, sırf Diyanet İşleri Başkanlığını genel idare dışına çıkarmayı savunduğu için yasaklanması ya da ülkenin ve milletin bölünmezliği ilkesine karşı çıkmayan bir partinin, farklı dil konuşan azınlıklar olduğunu belirtmesi nedeniyle kapatılması Anayasaya aykırı olur»¹².

SPK'nın 81/a ve 89. maddeleri ile, ilgili soyut anayasal sınırlama hükümlerinin amacı aşılmış, Anayasanın ruhuna aykırı bir düzenlemeye gidilmiştir. Bu şekildeki bir düzenleme, Anayasanın öngördüğü demokratik toplum düzeninin gereklerine de aykırıdır. Somut anayasal sınırlama hükümleri karşısında pek bir işlerliği olmayan «demokratik toplum düzeni» kavramı, SPK örneğinde de görüldüğü gibi, soyut anayasal sınırlama hükümleri sözkonusu olduğunda önem kazanmaktadır.

IV — GENEL ANAYASAL SINIRLAMA HÜKMÜ

1982 Anayasası, düzenlediği bütün temel hakların anayasal sınırını gösteren bir maddeye, temel hak ve hürriyetlerin genel hükümleri bölümüne yer vermiştir: Anayasanın 14. maddesi, temel hakların *belli amaçlarla* kullanımını yasaklamaktadır.

1961 Anayasasında böyle bir hüküm mevcut değildi. Anayasada, 1971 de yapılan değişikliklerde, 11. maddeye yeni bir fıkra eklenerek, temel hakların belli «kasıt»la kullanımı yasaklandı. 1961 Anayasasının 11/3 hükmü üzerinde öğretilerde görüş birliğine varılamamış; bu hüküm, özellikle düşünce özgürlüğü ile olan ilişkisi açısından hayli tartışmalara yol açmıştı. Bu tartışmalara ve Anayasa Mahkemesinin görüşüne kısaca değinmek, 1982 Anayasasının 14. maddesi ile getirilen «benzer» hükmün açıklanmasında yardımcı olacaktır.

11) Diyanet İşleri Başkanlığının genel idare içinde yer alması ile ilgili bir görüş için bk: Perinçek, *a.g.e.*, s. 307.

12) Perinçek, *a.g.e.*, s. 215.

A — 1961 ANAYASASI'NIN 11/3 MADDESİ

1961 Anayasasının 11. maddesinin 3. fıkrasına göre temel hak ve özgürlükler;

- insan hak ve hürriyetlerini,
- Türk devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü,
- dil, ırk, sınıf ve mezhep ayırımına dayanarak nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti

ortadan kaldırmak kastı ile kullanılamazlar.

Aynı maddenin son fıkrasında da; «bu hükümlere aykırı eylem ve davranışların cezası kanunda gösterilir» ifadesi yer almıştı.

1971 değişikliği ile Anayasaya eklenen bu fıkranın yorumu konusunda, öğretide iki farklı çizgi belirginleşmiştir:

Birinci görüşe göre; 11. maddenin 3. ve 4. fıkraları yasakoyucuya verilmiş bir sınırlama yetkisidir. Bu fıkralar, özellikle demokratik düzen karşıtlarının düşünce açıklamalarının yasaklanabilmesi amacıyla konmuştur¹³.

İkinci görüşe göre; 11. maddenin 3. fıkrası, hukukun temel kurallarından birini, hakların kötüye kullanılamayacağını, yinelemiş, bu nedenle de yeni bir şey getirmemiştir. 1971 değişikliği, özgürlükleri daha çok kısmak gibi bir temel amaç güttüğü halde, aslında, düşünce özgürlüğü bakımından çok daha genişletici yorumları elverişli kılan bir durum yaratmıştır. Şöyle ki: 11/3 hükmü temel hakların «...ortadan kaldırmak kastı ile» kullanılamayacağını belirtmektedir. Her şeyden önce «ortadan kaldırmak» deyimini bir eylemi ifade eder. O halde yasaklanan, «ortadan kaldırmak düşüncesini yaymak», diğer bir deyişle, «propaganda kastı» değil; bir «eylem kastı»dır¹⁴.

Sağlam, 11/3 hükmünü temel hakların norm alanları açısından değerlendirmiştir. Yazara göre, doğrudan doğruya ortadan kaldırma eyle-

13) «Bizce, Türk Anayasa koyucusu 11. maddenin 3. fıkrasına eklediği... ibarelerle... temel hak ve hürriyetlerin, özellikle ifade hürriyetinin, nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kasdıyla kullanılamayacağını açıklamak suretiyle, bizatihi demokratik düzenin yok edimlesine götürecektir fikir ve düşüncelerin ifade ve propagandasını yasaklamak hususunda kanun koyucuyu yetkili kılmıştır.» Sulhi Dönmezler, «Devletin Ülkesi ve Milleti ile Bütünlüğü ve Bölünmezliği İlkesi», *İÜHF 50. Yıl Armağanı*, İstanbul, 1973, s. 4.

14) Bk: Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, 4. Baskı, İstanbul, İstanbul, s. 148 - 149.

minin, Anayasa'da yer alan hiçbir temel hakkın koruma kapsamı içinde yer alamayacağı açıktır. Bu nedenle 11/3 te belirtilen kasıtlı kullanım, temel hakların özgül kullanım biçimlerinden biri değildir. 1973 değişikliği ile 11. maddeye eklenen yeni fıkralar, her halükârda temel hakların koruma alanları dışında kalan belli kullanım biçimlerini, hukuki disiplin altına almaya yönelik hükümler olup yeni bir sınırlama boyutu getirmemektedirler¹⁵.

Anayasa Mahkemesi, 11/3 hükmünün temel haklar açısından, genel nitelikte bir anayasal sınırlama hükmü olduğu görüşündedir:

«...üçüncü fıkrada ise, bu hak ve özgürlüklerin orada belirtilen kasıtlı kullanılması 'kötüye kullanılma' sayılarak yasaklanmıştır. Başka bir anlatımla, Anayasa Koyucu, temel hak ve özgürlüklerin üçüncü fıkrada gösterilen bir kasıtlı kullanılmasını kesin biçimde yasaklayarak, genel nitelikte anayasal bir sınır çizmiştir»¹⁶.

11/3 hükmü ile getirilen «genel nitelikte anayasal sınır», düşünce özgürlüğünü nasıl sınırlamıştır, Bu konuyu, Anayasa Mahkemesi, TCK 142 ile ilgili bir kararında şöyle değerlendirmiştir:

Anayasanın 11. maddesinin 3. fıkrasında, temel hakların nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kastı ile kullanılması yasaklanmıştır. Komünizm, nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyete aykırı bir rejimdir. Böyle olunca, komünizm propagandası da, düşünce özgürlüğünün, sınıf ayırımına dayanarak nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kastı ile kötüye kullanılmasından başka bir anlama gelmez¹⁷.

Anayasa Mahkemesi, istikrar kazanmış kararlarıyla, 11. maddenin 3. fıkrasında sayılan kavramlara aykırı olan görüşlerin propagandasını, «hakkın kötüye kullanılması» olarak görmüştür. Mahkeme, TCK 163 ile ilgili bir kararında da kötüye kullanma kavramını aynı şekilde yorumlamış; 1961 Anayasasının din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen 19. maddesinin 5. fıkrasında yer alan «istismar etme», «kötüye kullanma» sözcüklerinin TCK 163 te «propaganda ve telkin» ile karşılandığını ve bunun Anayasaya aykırı olmadığını belirtmiştir¹⁸.

Anayasa Mahkemesini yaklaşım biçimine göre, 11. maddenin 3. fıkrasında sayılan kavramlara aykırı olan propagandalar «nitelikleri ge-

15) Sağlam, *a.g.e.*, s. 135.

16) AYMKD, Sayı: 18, s. 368.

17) AYMKD, Sayı: 18, s. 368.

18) AYMKD, Sayı: 18, s. 272.

reği» yasaklanmakta; bu tür propagandaların toplum için ciddi bir tehlike yaratıp yaratmadıkları, yapıldıkları anda ya da pek yakın bir zamanda kamu düzenini bozucu nitelik gösterip göstermedikleri önem taşımamaktadır.

B — 1982 ANAYASASI'NIN 14. MADDESİ

Anayasakoyucu, 1982 Anayasasında, temel hakların kötüye kullanılmaması konusuna büyük bir önem vermiş ve bu konuda 1961 Anayasasından daha kapsamlı bir düzenleme getirmiştir. 1982 Anayasasının getirdiği düzenlemeyi, 1961 Anayasası ile karşılaştırmalı olarak incelemek daha yararlı olacaktır:

a) 1982 Anayasasında temel hakların kötüye kullanılmaması ayrı bir madde halinde düzenlenmiştir. Anayasakoyucu, hakların kötüye kullanılmaması konusuna büyük bir önem verdiğini getirdiği ayrıntılı düzenleme ile vurgulamaktadır. Danışma Meclisi gerekçesinden anlaşıldığına göre, yasakoyucuya genel ve özel sınırlama nedenlerine dayanarak bütün temel hakları sınırlama yetkisinin verilmiş olması, bazı durumlarda, hakların kötüye kullanılmasını önlemek bakımından etkili olamayabilir. Kanun hükümlerine uygun olarak kullanılan bir özgürlüğün 14. maddede belirtilen yasak amaçlara yönelik olması mümkündür. İşte 14. madde ile getirilen ayrıntılı düzenleme bu durumu önleyecektir.

b) Temel hakların yasaklanan kullanım biçimleri ayrıntılı kavramlarla açıklanmıştır. 14. maddede, temel hakların kötüye kullanılması olarak nitelenen ve bu nedenle yasaklanan kullanım biçimleri şunlardır:

Temel haklar;

- Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak,
 - Türk devletinin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek,
 - Temel hak ve hürriyetleri yok etmek,
 - Devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayrımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzenini kurmak
- amacıyla kullanılamazlar.

1982 Anayasası ile 1961 Anayasası karşılaştırıldığında, temel hakların kötüye kullanılmasını yasaklamakla güdülen amaçların değişmediği görülür. Bu amaçlar her iki Anayasada da;

- Devletin ve milletin bölünmezliğinin,
- Temel hak ve özgürlüklerin,
- Nitelikleri Anayasa'da gösterilen Cumhuriyetin korunması olarak özetlenebilir.

Farklılık, yalnızca bu üç amacın 1982 Anayasasında daha ayrıntılı ve bir ölçüde değişik formüllerle vurgulanmış olmasıdır. Bu farklılığın temelde bir değişiklik yaratmadığı söylenebilir.

c) 1961 Anayasasında, temel hakların 11/3. maddede belirtilen «kasıt»la kullanılması yasaklanmıştı. 1982 Anayasasının 14. maddesinde «kast» sözcüğü yerine «amaç» sözcüğünün kullanıldığı görülmektedir. Soysal'a göre, bu önemli bir farklılıktır: «Hukuksal niteliği 'kast'a göre çok daha tartışmalı olan bu kavram herhalde Anayasa Mahkemesinin siyasal partilere ilişkin içtihatlarıyla belirgin bir içerik kazancaktır»¹⁹.

Yazar, iki kavram arasındaki farklılığa karşın, yaptırımın uygulanabilmesi için, 14. maddede belirtilen durumları bilip istemenin şart olduğunu, böyle bir irade olmadan, bir davranışın rastgele 14. maddede belirtilen durumlara yol açmasının hakkın kötüye kullanılması sayılamayacağını belirtiyor²⁰.

d) 1961 Anayasası, 11. madde hükümlerine aykırı eylem ve davranışların cezasının yasa ile gösterileceği hükmünü koymuştu. 1982 Anayasası bu konuda daha ayrıntılı bir ifade kullanarak, 14. maddeye aykırı hareket edenlerin yanısıra, «başkalarını bu yolda teşvik veya tahrik edenler» için de yaptırımlar öngörmüştür.

Danışma Meclisince kabul edilen metinde «hak kaybı» olarak nitelendirilen bir yaptırım öngörülmüştü. Bu metne göre, temel hakları kötüye kullananlar, «kötüye kullandıkları o hak ve hürriyeti kaybederler. Hak kaybı hükmü mahkemelerce verilir»²¹.

Federal Alman Cumhuriyeti Anayasasındaki düzenlemeden esinlenilerek kabul edilen bu hüküm, Milli Güvenlik Konseyi'nin değişiklik gerekçesinde de belirtildiği gibi, Federal Alman Cumhuriyeti Anayasasının 18. maddesindeki düzenleme ile önemli farklılıklar içermekteydi. Birincisi, Federal Alman Anayasasında hak kaybı, yalnızca Anayasada sayılan belli temel haklar için sözkonusuydu²². İkinci olarak, hakkın kaybına ve ölçüsüne Federal Alman Anayasa Mahkemesi karar vermekteydi.

19) Soysal, a.g.e., 5. Baskı, s. 192 - 193.

20) Soysal, a.g.e., s. 217 - 218.

21) Bk: Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, C. 10, Ek Bölüm, s. 6.

Milli Güvenlik Konseyi, «bazı temel hak ve hürriyetlerin özellikleri itibariyle kaybının sözkonusu olamayacağı» ve «Türk Anayasa Hukukunda bugüne kadar böyle bir sisteme yer verilmediği» gerekçeleriyle hak kaybına ilişkin hükmü metinden çıkardı.

e) 14. maddenin son fıkrasında, temel hakların kötüye kullanılması yasağını pekiştiren yeni bir hüküm yer almıştır: «Anayasanın hiçbir hükmü, Anayasada yer alan hak ve hürriyetleri yok etmeye yönelik bir faaliyette bulunma hakkını verir şekilde yorumlanamaz.»

Bu hükümlerle yeni bir şey getirilmiş değildir. Anayasada yer alan hiçbir temel hakkın zaten bu şekilde yorumlanması mümkün değildir. Uygulamada karşılaşılabilecek bir durum; bir temel hakkın diğerleri ile çatışması ya da yarışmasıdır. Ancak böyle bir durum, Anayasada yer alan «hak ve hürriyetleri yok etme» niteliğinden farklıdır:

Bir temel hakkın diğeri ile yarışması ya da çatışması halinde —bir anayasa normunun diğere göre üstünlüğü ya da aykırılığı düşünülme-yeceğine göre— çatışmanın, haklardan biri tercih edilerek çözümlenmesi, doğru bir yorum biçimi olmayacaktır. Yapılması gereken, anayasa normları arasındaki çatışmayı, yarışmayı, uyumlu bir dengeye oturtmaktır. Bunun için çatışan iki hakkın her ikisi için de en optimal normatif etkiyi sağlayacak bir çözümün bulunması gereklidir.

Bazan, haklar arasındaki çatışmanın pozitif hukuk tarafından çözüme kavuşturulduğu da görülebilir. Örneğin; düşünce ve basın özgürlüğü ile kişilik haklarının çatışma olasılığı üzerine «düzeltme ve cevap hakkı» (m. 32) Anayasada temel bir hak olarak kabul edilmiştir.

Yine, giderek pek çok ülkede basın ya da sözleşme özgürlüğünün korunabilmesi için, mülkiyet hakkını sınırlayan anti-tekelci düzenlemelerin yapıldığı görülmektedir²³.

14. maddenin yapısını, 1961 Anayasası ile karşılaştırmalı olarak ortaya koyduktan sonra, bu maddenin Anayasada yer alan temel haklar ile ilişkisi üzerinde durmak gerekir. Yanıtlanması gereken soru; 14. madde ile bütün temel haklar açısından yasaklanan kullanım biçimlerinin, temel hakların özgül kullanım biçimlerini içerip içermediğidir. Eğer temel hakların özgül kullanım biçimleri 14. madde yasakları kap-

22) Bu haklar: Düşünceleri açıklama özgürlüğü, basın özgürlüğü, eğitim özgürlüğü, toplanma özgürlüğü, dernek kurma özgürlüğü, mektup, posta ve haberleşmenin gizliliği hakkı, mülkiyet hakkı ve sığınma haklarıdır. Bk: Yaşar Gürbüz, Anayasalar, İstanbul, 1981, s. 53.

23) Bk: Yavuz Sabuncu, «Temel Hakların Anayasal Konumu Üzerine», *İnsan Hakları Yıllığı*, C. 7-8, 1985-1986, s. 24.

samına girmiyorsa; 14. madde, hukukun temel ilkelerinden biri olan hakkın kötüye kullanılmayacağı ilkesini düzenleyen, soyut, objektif, genel nitelikte anayasal bir sınırlama hükmü olarak kabul edilecektir.

14. maddede yasaklanan kullanım biçimleri, temel hakların özgül kullanım biçimlerini de kapsamına alıyorsa, bu durumda, 14. maddenin temel hakların özgül kullanım biçimlerini sınırlayan subjektif bir anayasal sınırlama hükmü olduğu sonucuna varılacaktır.

O halde sorun, 14. maddenin, temel hakların özgül kullanım biçimlerine bir yasak getirip getirmediğinin saptanması, diğer bir deyişle, 14. maddede «kötüye kullanma» olarak nitelenen durumların, gerçekten temel hakların özgül kullanım biçimleri dışında kalan, temel hakların objektif sınırlarını gösteren hükümler olup olmadığının belirlenmesidir.

14. maddede, «devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk devletinin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek şeklinde ifade edilen *eylemlerin*, hiçbir temel hakkın özgül kullanım biçimleri arasında sayılamayacağı açıktır. Bu tür eylemler, hiçbir temel hakkın norm alanı içine girmezler. Sorun, bu tür eylemler sözkonusu olmaksızın, temel hakların kullanılması ile ilgilidir.

Soysal ve Özbudun, 14. maddenin temel haklar açısından getirdiği yasağın, «suç sayılan eylemler» ile birlikte düşünülmesi gerektiği görüşündedirler: Temel hak ve özgürlüklerin kullanılması ile, 14. maddede sözü edilen eylemler arasında açık ve yakın bir nedensellik ilişkisi bulunmadıkça, temel haklar kötüye kullanılmış sayılamazlar²⁴.

ABD Yüksek Federal Mahkemesince geliştirilen «açık ve mevcut tehlike» ölçütü doğrultusunda ileri sürülen bu görüş, Türk hukukunda bugüne dek uygulama alanı bulamamıştır. Türk hukukunda, TCK 142, 163 gibi maddeler ile bazı düşünce açıklamaları, suç sayılan eylemler ile herhangi bir ilişkisi olmasa, kamu düzeni açısından bir tehlike yaratmasalar bile, «niteliği gereği» suç sayılmışlardır. 1982 Anayasasının 14. maddesinin de, TCK'daki bu maddelere anayasal bir dayanak kazandırmak amacıyla düzenlendiği anlaşılmaktadır:

«Neden burada Ceza Kanununun ünlü maddelerindeki unsurları koyduğumuza gelince; Komisyonumuz, Anayasada bu maddelerin unsurları olmayınca, en olmadık zamanlarda bu maddelerin, bu ceza hukuku, Ceza Kanunu maddelerinin Anayasa Mahkemesine gitmesinden toplumumuzun bugünkü düzeyinde, toplumumuzun

24) Bk: Özbudun, *a.g.e.*, s. 91, Soysal, *a.g.e.*, s. 216 - 218.

bugünkü ihtiyaçları muvacehesinde bir endişe duymuştur. Bunu anayasal bir güvenceye bağlamak istemiştir²⁵.

Anayasa Mahkemesi, yukarıda değinildiği gibi, 1961 Anayasası döneminde verdiği kararlarda, Anayasanın 11/3 ve 19/5. maddelerinde yer alan kavramların «propagandasını», temel hakların kötüye kullanılması saymıştır. Mahkeme, yapılan propagandanın kamu düzeni açısından ciddi bir tehlike taşıyıp taşımadığının, propaganda ile suç sayılan eylemler arasında açık ve yakın bir nedensellik bağının bulunup bulunmadığının araştırılmasını gerekli görmemiştir. Bu tutumuyla Anayasa Mahkemesi, Anayasanın, bazı temel hakların özgül kullanım biçimlerini sınırladığını kabul etmiştir.

1961 Anayasası döneminde Anayasa Mahkemesi, düşünce özgürlüğü açısından, «düşünce açıklaması» ile «propaganda» ayırımı gibi çok tartışma götürür bir ölçüt kullanarak, TCK 142 ve 163. maddelerin Anayasaya uygun olduğu sonucuna varmıştı²⁶. Propaganda ile düşünce açıklaması arasında bir ayırım yapmak; Anayasanın birincisini yasakladığını, ikincisini güvence altına aldığını kabul etmek, düşünce özgürlüğünün özgül kullanım biçimlerini sınırlamanın dolaylı bir yoludur. 1979 yılında, TCK 142. maddenin Anayasaya aykırılığı iddiasını ciddi bulan İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı Askeri Mahkemesi şöyle demektedir:

«142. madde 'propagandayı' cezalandırmaktadır. Propaganda, Anayasamızın 20. maddesinde öngörülen düşünce açıklanması ve yayılmasının kullanılış biçimidir... Açıklanması ve yayılması olanakları tanınmamış olan bir düşünce zihinsel faaliyetlerden ibarettir ki, gerçekten bu özgürlük değildir. 142. madde kişilerin tercihlerini belirtme ve bu tercihin gerçekleştirilmesi amacına yönelik düşüncenin yaygınlaştırılması eylemini cezalandırmaktadır ki, bu da maddi bir eylem olarak nitelendirilemez.

...Bu açıklamalardan da anlaşılacağı gibi 142. madde ile yaptırıma bağlanan şey salt düşüncedir»²⁷.

1982 Anayasasının 14. maddesi, 1961 Anayasasının 11/3. maddesinden nitelik ve esas açısından farklı bir madde değildir. Farklılık, 14. madde ile, «kötüye kullanma» yasağının 1961 Anayasasındaki düzenlemeye oranla daha da pekiştirilmiş olmasıdır. Bir kararında; «1982 Ana-

25) Anayasa Komisyonu sözcüsü Şener Akyol'un Danışma Meclisi Genel Kurulunda yaptığı açıklama. Bk: Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, C. 8, s. 168.

26) Bk: AYMKD, Sayı 18, s. 272, 368, 370.

27) Bk: AYMKD, Sayı 18, s. 353 - 354.

yasası'nın, 2. maddesine, insan haklarına toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde saygılı olunacağı hükmüne yer vermek suretiyle 1961 Anayasasına nazaran Devlet ve toplumun çıkarlarına öncelik tanınmıştır»²⁸, diyen Anayasa Mahkemesinin, 14. maddeyi 1961 Anayasasının 11/3. maddesine oranla daha liberal bir yaklaşımla yorumlayacağını düşünmek, gerçekçi olmayacaktır.

BAŞLANGIÇ HÜKÜMLERİ

Anayasanın başlangıç kısmında yer alan ifadelerin, temel hakları sınırlayan yönlerinin olup olmadığı üzerinde durulmalıdır. Özellikle, 5. paragrafta belirtilen, «bu Anayasada gösterilen hürriyetçi demokrasi»; 7. paragrafta yer alan, «Hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk menfaatlerinin, Türk varlığının Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihi ve manevi değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği»; ve 8. paragrafta, Türk vatandaşlarının Anayasada gösterilen temel haklardan yararlanarak maddi, manevi varlığını geliştirmesi ve onurlu bir hayat sürdürmesini «milli kültür» çerçevesi içinde kalınması koşuluna bağlayan ifadeler dikkat çekicidir²⁹.

Bilindiği gibi, başlangıç bölümleri anayasaların yapılış nedenlerini ve temel felsefelerini açıklamaya yarayan bölümlerdir. 1961 ve 1982 Anayasalarında başlangıç bölümü yer almış ve her iki Anayasada da başlangıcın Anayasa metnine dahil olduğu belirtilmiştir.

1982 Anayasasının başlangıç kısmının 10. paragrafında, başlangıçta kullanılan ifadelerin, *Anayasanın ne şekilde yorumlanacağına* işaret ettiği belirtilmektedir. Başlangıçta yer alan ifadeler incelendiğinde, bunların —hukuki nitelikten yoksun ve edebi bir dille yazılmalarının sonucu olarak— kolayca uygulanabilir hukuk normları olmadıkları görülebilir. Bu nitelikleri ve başlangıcın 10. paragrafı gözönüne alındığında, başlangıçta kullanılan ifadelerin değerinin, Anayasanın pozitif normlarının yorumlanmasına bir katkı sağlamakla sınırlı olduğu görülür.

Ancak başlangıçta kullanılan ifadeler, Anayasanın zaten sınırlı biçimde tanıdığı temel hakların, daha da sınırlı bir şekilde yorumlanmasına yol açacak niteliktedirler. Bu yüzden, başlangıçta kullanılan ifadelerin, bütün anayasa maddelerinin belirli bir yönde yorumlanmasını zorunlu kılarak, temel hakları sınırladığını kabul etmek gerekir. Bir ka-

28) AYMKD, Sayı 21, s. 173.

29) Bu konuda geniş bilgi için bk: Tanör, *İki Anayasa*, s. 131 - 133, 150, 170.

rarında Anayasa Mahkemesi şöyle demektedir: «Anayasamız, 'Hiçbir düşünce ve mülahazanın... Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği...' yolunda kesin bir buyruğa 'başlangıç'ta yer vermek zorunluluğunu duymuş bulunmaktadır»³⁰.

Anayasa Mahkemesi, bu kararı ile başlangıcın 7. paragrafında belirtilen «Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliği» ile çatışan bir düşünce ya da davranışın korunma göremeyeceğini, temel haklara bu kavramlarla anayasal bir sınır çizilmiş olduğunu *kesin bir anayasal buyruk* olarak görmüştür.

Bir başka kararında da, Anayasa Mahkemesi, başlangıcın 7. paragrafında belirtilen diğer bir kavramı, «milli menfaatler» kavramını aynı şekilde yorumlamıştır: «Hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk milli menfaatlerinin... karşısında korunma göremeyeceği' ilkesi ile de Anayasanın öngördüğü hukuk düzeni içinde milli menfaatlerin herşeyin üstünde tutulması gereği belirlenmiştir»³¹.

Görüldüğü gibi, Anayasa Mahkemesi, başlangıcın 7. paragrafında yer alan kavramlara bütün temel hakları sınırlayan bir anlam vermektedir.

V — ÖZEL ANAYASAL SINIRLAMA HÜKÜMLERİ

Bu bölümde, temel hakların özel maddelerinde yer alan anayasal sınırlama hükümleri gösterilmeye çalışılmıştır. Anayasada düzenlenen bütün temel hakların anayasal sınırlarının ele alınması, kuşkusuz, bir makalenin boyutlarını aşan bir incelemeyi gerektirir. Burada, üzerinde tartışmaların yoğunlaştığı temel hakların anayasal sınırları üzerinde durulacaktır.

Din ve Vicdan Özgürlüğünün Anayasal Sınırları

1 — Anayasanın 24/2 Hükümü :

Din ve vicdan özgürlüğünü düzenleyen 24. maddenin 2. fıkrası şöyledir: «14. madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dini ayin ve törenler serbesttir.» 14. madde, ibadet, dini ayin ve törenler için Anayasal bir sınır oluşturmaktadır. 14. maddenin bütün temel haklar için geçerli olduğu gözönüne alındığında, Anayasanın 24/2 hükmünün gereksiz bir yineleme olduğu ortaya çıkar.

30) AYMKD, Sayı 20, s. 363.

31) AYMKD, Sayı 21, s. 173.

2 — 24/4 Hükümü :

Din ve ahlâk eğitime ilişkin olan bu sınır, «din ve ahlâk eğitim ve öğretimi Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır» şeklinde ifade edilmiştir. Buna göre, din ve ahlâk eğitim ve öğretim hakkı, devletin karışamayacağı bir serbestlik içinde tanınmış değildir. Devletin gözetim ve denetim yetkisinin kalkması sonucunu doğuracak yasal düzenleme yapılamaz. Devletin gözetim ve denetim yetkisinin kapsamı, yasal düzenleme ile somutlaştırılacaktır.

24/4 hükmünden ayrıca, ilk ve orta öğretimde okutulan din ve ahlâk derslerinin de anayasal düzenlemeye konu oldukları görülmektedir: «Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında okutuların zorunlu dersler arasında yer alır.»

Bu hükmün Danışma Meclisi'nce hazırlanan metindeki karşılığı, «Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi ilk ve orta öğretim kurumlarında zorunlu olup, Devletin denetim ve gözetimi altında yapılır. İslâm dinine mensup olmayan kişilerin din derslerini takibi isteklerine bağlıdır» şeklinde idi.

Milli Güvenlik Konseyi, Danışma Meclisi tasarısında yer alan «din eğitim ve öğretimi» deyimini «din kültürü» kavramı ile değiştirmiştir. Bu hem vicdan özgürlüğü hem de lâiklik açısından olumlu bir düzenlemedir. Çünkü, din eğitim ve öğretimi deyimini, bir dinin ibadet ve inançlarının uygulanmasını, bunların benimsetilmesini vurguladığı halde, din kültürü eğitimi, bütün dinler hakkında bilgi verilmesine, toplumdaki inançların incelenmesine yönelik bir eğitimi amaçlamaktadır. Bir dinin uygulanması ve benimsetilmesi söz konusu değildir. Belli bir dinin öğretilmesi söz konusu olmayınca, tasarıda yer alan, gayri müslimlerin zorunlu din eğitime tâbi olmayacakları hükmüne gerek kalmamıştır. Milli Güvenlik Konseyi de bu hükmü metinden çıkarmıştır.

Zorunlu kılınan eğitimin, «din eğitimi» yerine «din kültürü eğitimi» deyimini ile ifade edilmesi, vicdan özgürlüğü ve laiklik ilkesi açısından çıkabilecek sorunları önleyebilecek midir? Özbudun, «uygulamada bu iki hususun ayırd edilmesi çok güç ve din kültürü derslerinin bir din propagandası haline gelmesi ihtimali kuvvetlidir» demektedir³².

Nitekim, ilk ve orta öğretim kurumlarında mevcut uygulamanın

32) Özbudun, *a.g.e.*, s. 65.

«din kültürü» eğitimini yansıtmadığı, eğitimin İslâm dininin benimsetilmesi ve uygulatılması şeklinde olduğu yönünde bir izlenim kamuoyunda yerleşmeye başlamıştır. Bu yöndeki bir uygulamanın hem vicdan özgürlüğü hem de lâiklik ilkesi açısından büyük sakıncalar yaratacağı ortadadır.

Lâik bir devlet, belli bir dinin kurallarını vatandaşlarına benimsetmek için faaliyette bulunamaz. Belli bir dinin eğitim ve öğretimini zorunlu kılamaz. Zorunlu din eğitimi kuşkusuz, vicdan özgürlüğünü de zedeleyen bir tutumdur. Çünkü vicdan özgürlüğü, inanmak kadar «inanmaya zorlanmama özgürlüğü»nü de içerir³³.

3 — 24/5 Hükümü :

Burada, dini, dinsel duyguları ya da dince kutsal sayılan şeyleri istismar ederek;

— Devletin temel düzenini kısmen de olsa dini kurallara dayandırmak,

— Siyasi ya da kişisel çıkar, nüfuz sağlamak, yasaklanmaktadır.

Soysal, bu madde ile ilgili yorumunda şöyle demektedir: «Dinden, din duygularından yahut dince kutsal sayılan şeylerden düşüncede yararlanmak, bunları düşüncenin birer unsuru olarak kullanmak yasaklanmış değildir. Yasaklanan bunların 'sömürülmesi' ve 'kötüye kullanılması'dır»³⁴.

Sorun, «istismar ve kötüye kullanma» kavramlarının nasıl yorumlanacağıdır. Anayasa Mahkemesinin 1961 Anayasası döneminde verdiği kararlarda, belirli düşüncelerin propagandasını, düşünce özgürlüğünün kötüye kullanılması olarak kabul ettiği yukarıda açıklanmıştır. 1982 Anayasasının 24/5 hükmünün 1961 Anayasasındaki karşılığı olan 19/5 hükmü ile ilgili olarak, Mahkeme, «Anayasanın 19. maddesinde geçen 'istismar, kötüye kullanma, yasak dışına çıkma ve kışkırtma' sözcükleri Türk Ceza Yasasının 163/4. maddesindeki 'propaganda ve telkini' kapsamaktadır»³⁵, yorumunu yapmıştır.

Dernek Kurma Özgürlüğünün Anayasal Sınırları

Anayasa dernekler, vakıflar ve bu nitelikteki kuruluşların faaliyetlerine 33/4 hükmü ile anayasal bir sınır çizmiştir.

33/4 hükmünün ilk sınırlama ifadesi, derneklerin 13. maddedeki

33) Bülent Tanör, *İki Anayasa 1961 - 1982*, İstanbul, 1986, s. 139.

34) Soysal, a.g.e., s. 261.

35) AYMKD, Sayı 18, s. 272.

genel sınırlamalara aykırı hareket edemeyecekleri yönündeki hükmüdür. Bilindiği gibi, 13. maddede yer alan genel sınırlama nedenleri, temel hakların yasakoyucu tarafından sınırlanması durumunda işlerlik kazanırlar. Bu nedenle, dernek kurma özgürlüğünün 13. maddedeki sınırlama nedenlerinin biri, birkaçı ya da tümü ile sınırlanması mümkündür. Ancak Anayasakoyucu, derneklerin belirli faaliyetlerini önlemek, belirli amaçlara yönelmelerini engellemek bakımından yasakoyucunun sınırlama yetkisini yeterli bulmamış, bu hakkı Anayasa hükümleri ile kendisi sınırlamıştır. 33/4 hükmü uyarınca dernek kurma özgürlüğü, 13. maddedeki «sınırlama nedenleri»nin bütünü ile Anayasa tarafından sınırlanmış olmaktadır³⁶.

Derneklerin faaliyetlerine ilişkin diğer bir anayasal sınır da, derneklere siyaset yasağı getiren hükümdür. Bu hüküm soyut bir ifade taşıdığından, uygulanabilmesi için yasakoyucunun yasal düzenlemesine ve yargı organlarının yorumuna muhtaç gözükmemektedir.

Eğitim ve Öğrenim Hakkının Anayasal Sınırları :

Bu hakka getirilen anayasal sınırlardan biri ,42. maddenin 2, fıkrasında yer almıştır. Buna göre:

«Eğitim ve öğretim,

— Atatürk ilkeleri ve İnkılâpları doğrultusunda,

— Çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre,

— Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır.

Bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılmaz.»

İkinci anayasal sınır, aynı maddenin 4. fıkrasında yer almıştır: «Eğitim ve öğretim hürriyeti, Anayasaya sadakat borcunu ortadan kaldırmaz.»

42. maddenin son fıkrasında somut bir anayasal sınırlama hükmü yer almıştır. Buna göre, «Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilemez.» Bu yasaklama hükmünün Lozan Barış Andlaşmasında belirtilen gayri müslim azınlıkları kapsamadığı, «milletlerarası andlaşma hükümleri saklıdır» hükmünden anlaşılmaktadır.

36) Anayasa komisyonu başkan vekili Feyyaz Gölcüklü, Danışma Meclisi genel kurulunda yaptığı açıklamada, dernek özgürlüğünün düzenlendiği maddede genel sınırlama nedenlerine atıf yapılmamış olsa dahi, yasakoyucunun sözkonusu sınırlama nedenlerini dernekler için yasak amaç ilân edeceğini, bu yapılmadığında 13. maddedeki sınırlama nedenlerine aykırı hareket eden derneklerin faaliyetlerinin durdurulacağını belirtmektedir. Bk: Danışma Meclisi Tutanak Dergisi, C. 8, s. 331.

Sendika Hakkının Anayasal Sınırları

Anayasanın 51. maddesinin 1. fıkrasında sendikaların kuruluş amacı, sendika «üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek» olarak ifade edilmiştir. 1961 Anayasasında bu hak, «sendika ve sendika birlikleri» kurma hakkı olarak, herhangi bir kavramla sınırlandırılmadan ifade edilmişti. Ancak, 1982 Anayasasında kullanılan bu ayrıntılı ifadeler sendika hakkının anayasal sınırını değil, «norm alanı»nı göstermektedir.

Sendika hakkının tanımında yer alan «çalışma ilişkisi», «ekonomik ve sosyal hak ve menfaat» kavramlarının yorumlanış biçimi, sendika hakkının normatif koruyucu etkisinin geçerli olduğu alanın genişliğini etkileyebilecektir. Örneğin; «ekonomik ve sosyal» kavramlarının, işçilerin «kültürel» hak ve menfaatlerini içermediği şeklinde yorumlanması gibi. Kuşkusuz böyle bir yorum Anayasaya uygun olmazdı. Ancak, temel hakların tanımında yer alan ifadeler çoğaldıkça buna benzer tartışmaların her zaman ortaya çıkabileceği gözden uzak tutulmamalıdır. Özellikle, temel hakların özgül kullanım biçimlerinin zaman içinde değişebileceği, değişen toplum koşullarının yeni kullanım biçimleri ortaya çıkarabileceği düşünüldüğünde, temel hakların tanımında bu tür ifadelerin kullanılmasından kaçınılması gerektiği açık biçimde ortaya çıkar. Bu tür ayrıntılı ifadeler, anayasa altı normların konusu olmalıdır.

Aynı fıkroda «işçiler ve işverenler... sendikalar ve üst kuruluşlar kurma hakkına sahiptirler» ifadesi kullanılmıştır. 1961 Anayasasının ilk şeklinde, «çalışanlar ve işverenler» sözcükleri kullanılmış ve «işçi niteliği taşımayan kamu hizmeti görevlilerinin bu alandaki hakları kanunla düzenlenir» şeklinde bir fıkra da sendika kurma hakkını düzenleyen 46. maddede yer almıştı. Maddenin gerekçesinde, «kamu hizmeti görevlilerin Sendika kurma hakları şüphesiz ki, işçilerinki gibi kayıtsız olmaz. Bu alanda konulacak sınırları ihtiyaçlara göre kanun koyucu tesbit edecektir» denmekteydi.

1971 değişikliği ile «çalışanlar» yerine «işçiler» sözcüğü konmuş ve 46. maddenin kamu hizmeti görevlilerine ilişkin hükmü Anayasadan çıkartılmıştır. Değişiklik gerekçesinde, kamu hizmeti görevlilerinin mesleki menfaatlerini korumak ve geliştirmek üzere örgütlenebilecekleri belirtilmiş, ancak bu konunun yasakoyucu tarafından düzenleneceği ve «sendika» yerine «kuruluş» sözcüğünün tercih edilmesi gerektiği

belirtmişti. Nitekim Anayasanın diğer bir hükmü (m. 119) ile de memurların sendika kurma hakkı yasaklanmıştı³⁷.

Memurların durumu açısından, 1982 Anayasasındaki düzenlemenin, 1971 değişikliği ile getirilen düzenlemeden farklı olduğu görülmektedir. Çünkü 1971 değişikliği ile sendika hakkı memurlar için yasaklanmışken, 1982 Anayasasında böyle bir yasak yer almamıştır. Anayasada kullanılan «işçiler» sözcüğünden, sendika hakkının işçiler bakımından anayasal güvenceye kavuşturulduğu anlaşılmaktadır. Memurlar için anayasal bir güvence sözkonusu değildir. Fakat, anayasal bir yasak da sözkonusu değildir. Bu nedenle memurların sendikal haklarının yasal güvenceye kavuşturulmasında anayasal bir engel bulunmamaktadır. Ayrıca memurların sendika kurma hakkının yasa ile de yasaklanmamış olduğunu belirtmek gerekir³⁸.

Özetle; Anayasanın 51/1. maddesi, sendika hakkının *norm alanını* hakkın yararlanıcıları ve hakkın kullanım biçimleri açısından sınırlamıştır. Fakat anayasal bir yasak getirmemiştir.

Sendika hakkının anayasal sınırları şunlardır:

51/5 hükmü ile, işçiler ve işverenlerin aynı anda birden fazla sendikaya üye olmaları yasaklanmıştır.

51/7 hükmü ile, sendika ve üst kuruluşlarında yönetici olabilmek için en az 10 yıl bilfiil işçi olarak çalışmış olmak şartı konmuştur.

51/son hükmü ile, sendika ve üst kuruluşlarının tüzüklerinin, yönetim ve işleyişlerinin Anayasada belirtilen Cumhuriyetin niteliklerine ve demokrasi esaslarına aykırı olamayacağı ilkesi getirilmiştir.

52/1 hükmü, sendikaların 13. maddedeki genel sınırlama nedenlerine aykırı faaliyette bulunamayacaklarını ve siyasi faaliyet yasağını düzenlemektedir. Bu hüküm, 33/4 te yer alan, derneklere ilişkin anayasal sınırlama hükmü ile aynıdır. Oradaki açıklamalar bu hüküm için de geçerlidir.

52/3 hükmü ile, sendikalar üzerinde devletin «idari ve mali» denetimi düzenlenmiştir.

37) Ayrıntılı bilgi için bk: Bülent Tanör, *Anayasa Hukukunda Sosyal Haklar*, İstanbul, 1978, s. 185 vd.

38) Bk: Mesut Gülmez, «sendika Kurma Hakkının Uluslararası İlkeleri ve Türkiye» *İnsan Hakları Yıllığı*, C. 7 - 8, 1985 - 1986, s. 27 - 54 Gülmez, yazısında ayrıca, Türkiye'nin Uluslararası Çalışma Örgütüne üye olduğu halde, silahlı kuvvetler ve polis dışında bütün kamu personeline sendika kurma hakkı tanıyan 87 sayılı sözleşmeyi henüz onaylamadığını belirtmektedir.

52/son hükmü ile, sendikaların gelirlerini amaçları dışında kullanamayacakları ve tüm gelirlerini Devlet bankalarında koruyacakları esası getirilmiştir.

Grev Hakkı ve Lokavtın Anayasal Sınırları

1982 Anayasası, grev hakkının *norm alanını* çok sınırlı tutmuştur. 54/1 hükmüne göre grev hakkı, ancak «toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında, uyuşmazlık çıkması halinde» anayasal güvenceden yararlanabilecektir. Bunun dışında, örneğin; işverenin toplu iş sözleşmesine aykırı davranması, ya da siyasal iktidarın grev hakkını sınırlayan bir girişimi sözkonusu olduğunda, işçilerin grev yapmaları anayasal güvenceden yoksun bir eylem olacaktır.

Anayasanın 54/1 hükmünü, aynı maddenin 7. fıkrasındaki hükümden ayrı düşünmek doğru olmayacaktır. 54/7 hükmü, «siyasi amaçlı grev ve lokavt», «dayanışma grev ve lokavtı», «genel grev ve lokavt», «işyeri işgali», «iş yavaşlatma», «verim düşürme» ve «diğer direnişler»i yasaklamıştır. 54/7 hükmü ile grev hakkının, maddede sayılan kullanım biçimlerine anayasal yasak konmuştur. Bu nedenle 54/1 de düzenlenen grev hakkının norm alanının, 54/7 de belirtilen kullanım biçimleri açısından yasal güvenceye kavuşturulması mümkün değildir. Bir başka anlatımla, Anayasakoyucu, çok sınırlı bir alana özgü olarak tanıdığı grev hakkının norm alanının, yasa ile genişletilmesini de önlemiştir.

54/2 hükmü ile getirilen, grev hakkı ve lokavtın «iyiniyet kurallarına aykırı tarzda, toplum zararına ve milli serveti tahrip edecek şekilde» kullanılamayacağı şeklindeki anayasal sınırlama hükmüne III. bölümde değinilmişti.

54/7 nükümü ile getirilen yasakları 87 sayılı «Sendika Özgürlüğü ve Sendika Hakkının Korunması Sözleşmesi» ile; Türkiye'nin 1951 tarihinde onayladığı 98 sayılı «Örgütlenme ve Toplu Pazarlık Hakkı Sözleşmesi» açısından değerlendiren Mesut Gülmez, 87 ve 98 sayılı sözleşmelerde grev hakkı yer almamasına karşın, uygulamada, *Sendika Özgürlüğü Komitesi*'nin sendika hakkının kullanılmasını tartışma konusu ettiği ölçüde grev hakkını tanıdığını belirtmektedir. Yazar ayrıca, Sendika Özgürlüğü Komitesi'nin bu hakkın, siyasi grev, genel grev, dayanışma grevi vb. biçimlerde kullanılabileceğine ilişkin kararlar verdiğiine işaret etmektedir³⁹.

39) Bk: Mesut Gülmez, «Örgütlenme ve Toplu Pazarlık Hakkının Uluslararası İlkeleri ve Türkiye», *İnsan Hakları Yıllığı*, C. 9, 1987, s. 72 vd.
Yazara göre; «Anayasa ile 2821 ve 2822 sayılı yasalardaki kimi kural-

54. maddenin son fıkrasında yer alan, «greve katılmayanların işyerinde çalışmaları, greve katılanlar tarafından hiçbir şekilde engellenemez» hükmünün grev hakkının etkin kullanımını engellediği kuşkusuzdur.

Siyasi Parti Hakkının Anayasal Sınırları :

1982 Anayasasında siyasal partilerin, «demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları» olduğu (m. 68/2) belirtilmesine karşın, en fazla anayasal sınır siyasi parti hakkına getirilmiştir. Anayasanın 68 ve 69. maddelerinde, 16 fıkra olarak düzenlenen siyasi parti hakkının 10 fıkrasında bu hakkın anayasal sınırları hükme bağlanmıştır.

Siyasi parti hakkının anayasal sınırları şunlardır:

68/1 hükmü, parti üyesi olmak için 21 yaşını ikmal etme koşulunu aramıştır.

68/4 hükmü, siyasal partilerin tüzük ve programları «Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, millet egemenliğine, demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz» esasını getirmiştir.

68/5 hükmü, «sınıf veya zümre egemenliğini veya herhangi bir diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayan» siyasal partilerin kurulamayacağını belirtmektedir.

68/6 hükmüne göre siyasal partiler, «yurt dışında teşkilatlanıp faaliyette bulunamaz, kadın kolu, gençlik kolu ve benzeri şekilde ayrıcalık yaratan yan kuruluşlar meydana getiremez, vakıf kuramazlar.»

68. maddenin son fıkrasında, hakim, savcı, memur, öğrenci gibi, parti üyesi olamayacak kimseler tüketici biçimde sayılmıştır.

69/1 hükmü, «siyasal partiler, tüzük ve programları dışında faaliyette bulunamazlar; Anayasanın 14. maddesindeki sınırlamalar dışına çıkamazlar; çıkanlar temelli kapatılır» esasını getirmiştir.

69/2 hükmü, siyasal partilere dernekler, sendikalar, vakıflar koope-

ların, ülkemizce otuzbeş yıl önce onaylanan ve dolayısıyla en azından ulusal yasalar ölçüsünde ve düzeyinde yürütme ve yargı organlarını bağlayan 98 sayılı sözleşme normlarına aykırı olduğunu» ortadadır. «Bu nedenle, saptanan aykırılıkların iç hukukumuzun bir parçasını oluşturan Sözleşme kurallarına uygun duruma getirilmesi, Türkiye'nin sendika özgürlüğü ilkesine yer veren UÇÖ Anayasasını onaylayarak 'üye devlet' niteliği kazanmış olması ötesinde, hukuksal bir yükümlülüktür.» a.g.y., s. 84 .

ratifler, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve bunların üst kuruluşları ile ilişki yasağı getirmektedir.

69/3 hükmü, «siyasi partilerin parti içi çalışmaları ve kararları, demokrasi esaslarına aykırı olamaz» ilkesini getirmiştir.

69/7 hükmü, kapatılan siyasi partilerin kurucuları ile her kademedeki yöneticileri için bazı siyasi faaliyetlere ilişkin yasaklar getirmiştir.

Siyasi parti hakkına ilişkin son anayasal sınırlama hükmü 69/8 de yer almıştır. Bu hükümlerle, siyasi partilerin ülkenin bağımsızlığını ve bütünlüğünü zedeleyebileceği düşünülen bazı faaliyetleri yasaklanmıştır.

SONUÇ

1982 Anayasasının temel hak ve özgürlükler rejimi açısından en belirgin özelliklerinden biri, temel hakların Anayasadan kaynaklanan sınırlarıdır. Anayasakoyucunun, yasakoyucuya verilen sınırlama yetkisini (m. 13) yeterli görmediği ve temel hakların pek çoğunu Anayasa hükümleri ile sınırladığı görülmektedir.

Temel haklara getirilen anayasal sınırların çokluğu, 1982 Anayasası ile kurulan düzenin, Batı demokrasisinin bugün ulaşılan ortak standartlarını yansıtmayı yansıtmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Yasakoyucuya tanınan geniş sınırlama yetkisi bir yana bırakılacak olursa, Anayasanın, özellikle örgütlenme özgürlüğüne ve sosyal haklara ilişkin anayasal sınırlama hükümlerinin, çağdaş özgürlükçü demokrasinin ülkemizde yerleşmesine engel oluşturacağı ortadadır.

NOT : Bu yazı, Mart 1989 tarihinde basılmak üzere teslim edilmiş olduğundan, Anayasa Mahkemesi'nin eski içtihatlarını değiştirdiği son kararlarınca değinilememiştir. O.U.